

**TEXT CROSS
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192259

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M86
G66 K Accession No. M1140

Author गोर, ए. ए.

Title अर्थ.

This book should be returned on or before the date last marked below.

कर वंदें

(पत्र-संग्रह)

लेखक

नारायण गणेश गोरे

किंमत सव्वा रूपया

चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे २.

मुद्रक व प्रकाशक
दामोदर त्र्यंबक जोशी
व्यवस्थापक, चित्रशाळा प्रेस,
१०२६ सदाशिव, पुणे २.

प्रथमावृत्ति
डिसेंबर १९५३

अ नु क्र म णि का

१. जमिनीवरून अस्मानांत	१
२. राजधानी दिल्ली	८
३. बालवाडीचा माळी	१७
४. मुलांचीं हस्तलिखितें	२४
५. श्रमश्राद्ध	३३
६. पाऊस आला	४२
७. धुमकुडिया	५०
८. प्रवासांतील नेत्रोत्सव	५८
९. हिरवे सोयरे	६८
१०. नागफणी	७९
११. आपले पंतप्रधान	८८
१२. चित्रांगदेचें माहेर	९६
१३. आपला शेजारी : ब्रह्मदेश	१०३
१४. "तुळसी"ची एक मंजिरी	१११
१५. कुमारी पॅट व कुमारी नान्	१२३

करवदें चाखण्यापूर्वी—

ज्या विद्यार्थि—वाचकांच्या हातीं प्रामुख्याने पडावे म्हणून हे पुस्तक मी आज प्रसिद्ध करित आहे त्यांच्याशीं सुरवातीलाच चार शब्द बोललेले बरे, असें मला वाटते.

ह्या पुस्तकांत एकंदर पंधरा पत्रे मुद्रित केलेली आहेत. त्यांतलें एक पत्र दिवंगत साने गुरुजींची पुतणी चिरंजीव सुधा हिला मी गुरुजींच्या मृत्यूचें दुःख मनांत ताजें असतांना लिहिलेले आहे. बार्कींचीं सर्व पत्रे मी शुभाला, म्हणजे माझ्या मुलीला लिहिलेली आहेत. परंतु मुख्यताः शुभाला उद्देशून जरी ह्या पत्रांचें लेखन झालेले असलें तरी माझ्या डोळ्यांसमोर केवळ शुभाच नव्हती. शुभाच्या वयाच्या विद्यार्थिनी व विद्यार्थी होते आणि त्यांना जणू काय मनोमन साक्षी ठेवून मी हीं पत्रे लिहित गेलों. शुभा निमित्तमात्र झाली. आणि तिला मध्यें ठेवून मी महाराष्ट्रांतील तिच्या समवयस्क अशा हजारों मुलामुलींशीं नातें जोडण्याचा यत्न केला.

मी सतत प्रवास करित असतो. मी हीं पत्रे जेथून लिहिलीं त्या गांवांच्या नांवावरून ही गोष्ट सहज लक्षांत येईल. प्रवासामध्यें नाना प्रकारचीं माणसें मला भेटतात. नानाविध चालीरीति बघावयास सांपडतात. अनेक रमणीय स्थळांचें दर्शन घडतें. आपला हा भारतवर्ष इतका विशाल, इतका पुराण, आणि इतका विविध आहे

की शेवटी पाहणारा थकेल पण पाहावयाचें कांहीं संपणार. नाही. पण हें सारें पाहावयाचें तर हिंडलें पाहिजे. विद्यार्थी—विद्यार्थिनींना हें कसें शक्य आहे ? त्यांतल्या त्यांत आपल्या देशासारख्या अतिशय गरीब देशांतील गरीब मुलामुलींनीं कसें जावें दूरदूरच्या प्रवासाला ? कोठून आणावे पैसे ? शाळेची फी, वहा, पुस्तकें हींच जेथें परवडत नाहीत तर प्रवास कोठचा परवडणार ? म्हणून माझ्या मनांत आलें कीं आपणाला प्रवास करणें जर प्राप्तच आहे तर प्रवासाहून येतांना घरच्या मुलांना आपण जसा कांहींबाही खाऊ घेऊन येतो, त्याच-प्रमाणें आपल्या नजरेस पडणाऱ्या भारताच्या अनंत रूपांपैकीं एखाद्या अध्याचें चित्र दरेखेपेला शुभासाठीं पत्ररूपानें पाठवीत असावें. ह्या मूल कल्पनेला अनुसरून पत्रलेखन करतां करतां हा पत्र-संग्रह तयार झाला आहे. महाराष्ट्राचा व आपल्या विशाल भारताचा परिचय शुभाच्या व तिच्या बरोबरीच्या मुलांमुलींना व्हावा, त्यांची दृष्टि व मनें व्यापक बनावीं हा एक हेतु पत्रें लिहितांना माझ्या मनांत होता.

आतां पत्र हेंच माध्यम मीं कां वापरलें ह्याचाहि खुलासा केला पाहिजे. माझ्या मतें जेव्हां केव्हां आपणाला खेळीमेळीनें, आपुलकीनें आणि जिव्हाळ्यानें लिहावयाचें असेल तेव्हां पत्र हें माध्यम सर्वोत्कृष्ट होय. कल्पना करा कीं “ प्रिय शुभा ” अशा शब्दांनीं प्रारंभ करण्याएवजीं मी “ माझ्या विद्यार्थी-मित्रांनो ! ” अशी शब्दांनीं सुरुवात करून मग जर लेखन केलें असतें तर माझ्या लेखनाचें स्वरूप कसें बनलें असतें ? सहज लक्षांत येण्यासारखी गोष्ट आहे कीं मग माझ्या लिहिण्यांतली सलग्गी, त्यांतला मोकळेपणा, त्यांतला हलके-कुलकेपणा नाहींसा झाला असता. त्यांत औपचारिकपणा आला असता,

जडपणा आला असता; कदाचित् रुक्षपणाहि आला असता. आपल्या घरच्या माणसारीं बोलत असतांना आपण खुशाल ह्या मुद्यावरून त्या मुद्यावर उडी मारतो. मागे पुढे हवे तसे सरकतो, पलटे खातो; तसे परक्यांशी बोलतांना अथवा सभेत बोलतांना करतो का आपण? तेथे आपणाला तर्कयुक्त व प्रौढपणाने बोलवे लागते. हा जो घरगुती बोलण्यांतला आणि परक्यांशी किंवा सभास्थानी बोलण्यांतला फरक तोच पत्र-लेखन व निबंध-लेखन यांमधील फरक. जो स्वैरपणा किंवा बोलघेवडेपणा निबंधादिक गंभीर लेखनप्रकारांना मुळींच खपणार नाही, तो पत्रप्रकारांत केला तरी चालतो; इतकेच नव्हे तर तो उपकारक ठरतो. पत्रे म्हणजे आपल्या जिवाभावाच्या व्यक्तीबरोबर केलेल्या मन-मोकळ्या गुजगोष्टी. कागदावरचा विश्रब्धालाप. हा ज्यांना साधत नाही अथवा ज्यांच्या प्रकृतींतच तो नाही त्यांना पत्रलेखन कधीच जमावयाचें नाही.

बोलघेवडेपणा अथवा मनमोकळेपणा म्हणजे पाचकळ चऱ्हाट असा अर्थ मात्र कृपा करून तुम्ही कोणी करू नका. मनमोकळ्या पत्रांत काय अथवा बोलण्यांत काय, वाचणाऱ्याला अथवा ऐकणाऱ्याला गोडी तर वाटलीच पाहिजे. तुमच्या ओळखीचे एखादे तरी आजोबा अथवा आजीबाई अशा असतील कीं ज्यांचें बोलणें ऐकत राहावेसें वाटतें. त्यांत गाढी विद्वत्ता किंवा बिनतोड युक्तिवाद असतो असें नाही; पण त्यांत गंमत असते, चुटके असतात, चिमटे असतात, सांगण्याची लक्ष वेधून घेणारी ढब असते. थोडक्यांत म्हणजे त्यांच्या बोलण्यांत चव असते, रस असतो, चतुरस्रपणा असतो. ही चव किंवा रस बिघडूं न देणें हें पत्रलेखनाचें माझ्या मतें मुख्य कसब आहे. म्हणून पत्रलेखक

विद्वान् नसला तरी चालेल, पण तो चतुरस्र असायलाच हवा. नाही तर त्याचें लेखन अळणी होईल.

दुसरी गोष्ट अशी की आपल्या भोंवतालचें नानाविध रूपांनीं नटलेलें जें जग त्याच्या विषयी पत्रलेखकाच्या मनांत प्रेम हवें, खरें-खुरें प्रेम हवें. पत्रलेखकच जर मनानें उबलेला नि विटलेला असेल तर त्याच्या लेखनाची भट्टी करपून तरी जाणार किंवा आंबून तरी जाणार. पण एवढ्यानेंही भागणार नाही. ज्याला आपण लिहितों त्याच्याविषयीं सुद्धां लेखकाच्या मनांत प्रेमभावना हवी, जिव्हाळा हवा. नाहीपेक्षां पत्राचा विस्तारच होणार नाही, तें फुलणार नाही, खुलणार नाही.

हें लिहीत असतां मला एक आठवण झाली. मी १९३२ ते ३४ दोन वर्षे नाशिकच्या तुरुंगांत होतो. माझे बाहेर अनेक मित्र होते. मला सारखें वाटे की त्यांच्यापैकी कोणाना कोणाचें तरी पत्र यावें. पण एकजण लिहील तर शपथ. शेवटीं मीच बाहेर निरोप पाठविलों की, “अरे, कोणी तरी मला लिहा. काहींहि लिहा ! पण लिहा !” माहिऱ्याभरानें एका दोस्ताचें पत्र आलें तें पुढीलप्रमाणें होतेंः—

मित्रवर्य श्री. नारायण गणेश गोरे यांसी,

साष्टांग नमस्कार विनंति विशेष.

आपला निरोप पोहोंचला. आपल्या भेटीचा योग केव्हां येईल तेव्हां खरा. आम्ही बाहेरील सर्व मंडळी सुखरूप आहों. आपण आपल्या प्रकृतीस जपावें. काय बहुत लिहिणें ? क० लो० हे वि.

आपला

क्ष

हैं जेमतेम चार ओळींचें पत्र वाचल्यावर अगदीं मुस्कटांत मारल्या-सारखा मी गप्प झालों. कोठून बाहेर निरोप पाठविण्याची आपणाला बुद्धि झाली असें मला वाटलें. त्या पत्रांतला तो सव्वा हात लांबीचा मायना केवळ पत्राची लांबी वाढविण्यासाठीं होता हें उघडच दिसत होतें. मला उद्देशून लिहिलेलें ते “ आपला निरोप, ” “ आपली भेट, ” “ आपली प्रकृति ” वगैरे शब्द वाचून मी तर चकितच झालों. मी का पत्रलेखकाला अपरिचित होतो ? कीं मी त्याच्याहून पांच-पंचवीस वर्षांनीं मोठा होतो ? पत्रलेखक बापू व मी तर लंगोटीयार मित्र. त्यानें असले औपचारिक शब्द वापरावे याचा अर्थच मला कळेना. आणि शेवटीं “ बहुत काय लिहिणें ? ” असा प्रश्न करून तर कमालच केली होती त्यानें. पत्रांत अगोदर काहीं लिहिलें असलें तर बहुत काय लिहिणें या शब्दांना काहीं अर्थ. पण मुळांत जेथें काहीं मजकूरच नाहीं, अशा पत्रांत “ बहुत काय लिहिणें ” हें शेषूट मायन्यास्मरखेंच निवळ जागा भरून काढण्यासाठीं वापरलेलें असतें ! मी तुरुंगांत होतो तेव्हां बाहेरचें जग काहीं माझी वाट पाहात थांबून राहिलेलें नव्हतें. खुद्द बापूचें लग्न झालें होतें आणि त्याला मोठी नोकरी मिळाली होती. आमचा दुसरा एक मित्र परदेशांत उच्च शिक्षणासाठीं गेला होता. कोणाची तरी एक उत्तम कादंबरी प्रसिद्ध झाली होती आणि आमच्या कॉलेजांत कसला तरी एक टोलेजंग समारंभ नुकताच उरकला होता. अशा एक ना दोन शेंकडों घटना घडल्या होत्या, घडत होत्या. पण आमचा बापू तें चार ओळींचें पत्र भरून काढतां काढतांच टेकीस आला !

तुम्ही पाहिलेंत तर बहुतेक लोकांचीं पत्रें याच मासल्याचीं असतात. असें कां व्हावें ? याचीं कारणें उघड आहेत. पत्रलेखकाला

जीवनाच्या विविध अंगांबद्दल गोडी नसते हें एक कारण आणि आपले विचार कागदावर उमटविण्यासाठी ज्या भाषेचें साहाय्य लागतें ती भाषाच त्याच्यापार्शी नसते, हें दुसरें कारण. म्हणजे बहुतेक पत्रलेखक अंधळे आणि थोटे असतात. ह्या अर्थानें कीं जें घडतें तें पाहण्याची त्यांच्या ठिकाणीं दृष्टि नसते आणि पाहिलेलें लेखणीतून उतरविण्याचें कसबहि त्यांच्या हातांत नसते. यशस्वी पत्रलेखक होण्यासाठीं चौफेर फिरणारी रसिक दृष्टि आणि दृष्टीनें जें टिपलें तें शब्दांतून व्यक्त करणारी संपन्न लेखणी यांची आवश्यकता आहे.

हे गुण सगळ्यांना सारख्याच प्रमाणांत हस्तगत करून घेतां येतील असें नाहीं. कोणाला कमी यश येईल तर कोणाला अधिक. पण पत्रलेखनाची म्हणून कांहीं एक उपजत अशी देणगी असते. असें मात्र निश्चितच नाहीं. प्रयत्नानें प्रत्येकाला पुष्कळ प्रगति करतां येण्याजोगी आहे. मी ज्याच्या पत्राचा वर उल्लेख केला तो माझा मित्र बापू स्वभावानें कांहीं माणूसघाण्या, तुसडा अथवा घुम्या नाहीं. बोलायला चालायला चांगला अघळपघळ आहे. पण पत्र लिहायला हातांत लेखणी धरली कीं त्याचें मन संकोचतें. त्याचा मनमोकळेपणा गारठून आणि गोठून जातो जसा कांहीं ! कांहीं व्यक्तींना लेखणीची जी ही धास्ती असते ती गेली पाहिजे. ती गेली कीं मग आपले विचार लेखणीमधून झराझर वाहूं लागतील, कागदावर उतरूं लागतील.

असो. मुद्यावरून मुद्दा निघतां निघतां मी पत्रें आणि तीं कशीं लिहावीं ह्या विषयाच्या ऐन चर्चेतच शिरलों. पण आतां आणखी खोलांत शिरत नाहीं. आणि कोणत्याहि प्रकारचें लेखन हें करा नि तें टाळ्य असें शिकवून शिकवतां हि येणार नाहीं. तें प्रत्यक्ष केलें पाहिजे, म्हणजे अनुभवानें येऊं लागतें. शेवटीं अनुभव हाच खरा शिक्षक.

(७)

मी वर म्हटल्याप्रमाणें शुभाच्या निमित्तानें मी हीं द्रोणभर करवंदें गोळा केलीं. मुंबईपासून मणिपुर-रंगून येथपर्यंतच्या प्रदेशांतून तीं वेचून आणलेलीं आहेत. आतां तोच द्रोण मी महाराष्ट्रांतील तुम्हां विद्यार्थी व विद्यार्थिनींसमोर ठेवीत आहे. माझ्या मते मी करवंदें चांगलीं टपोर आणि पिकीं अशीं पाहून मगच द्रोण भरला आहे. आतां तीं चवीला कितपत उतरतात तें ठरवण्याचें काम तुमचें !

२४।१२।५३
देशमुखवाडी, पुणें २

नारायण गणेश गोरे

---

१ :

जमिनीवरून अस्मानांत

प्रिय शुभा,

काल मी निघालों तेव्हां तुझा निरोप घेतां आला नाहीं.

कारण मी घरून निघालों तेव्हां तूं गाढ झोपली होतीस; म्हणून झोपेंतून तुला जागें करावें असें मला वाटेना. या खेपेला मी तीन—चार दिवस पुण्यास राहिलों पण सारा वेळ घाईगर्दीतच गेला ! तूं म्हणशील “ या खेपेपुरतेंच का आहे हें ? तुमची सदाचीच आहे घाई नि गर्दी ! आमच्याकडे बघायला तुम्हांला फुरसत असते कधीं ? ” खरें आहे तुझे म्हणणें. पण मी तरी काय करूं ? सुमतीबरोबर, तुझ्याबरोबर, आई व अण्णांच्याबरोबर अधिक वेळ घालवला पाहिजे हें कळतें मला, त्याची जाणीव आहे माझ्या मनाला. पण—! ”

त्यामुळें मी गाडीत बसलों तेव्हां मनाला कोठेंतरी कांहीं तरी बोचत, खुपत होतें.

गाडींत मोठ्या मुष्किलीनेच जागा मिळाली. पुण्यामुंबईच्या दरम्यान बहुतकरून कोणी ना कोणी तरी ओळखीचें भेटतेंच. तसेंच

तोंडापासून शेषटापर्यंत काढलेले तांबडे पट्टे हें सगळेंच मला फार आवडलें. मोठीं सामर्थ्यवान् आणि डौलदार दिसतात हीं विमानें.

विमानतळावरची गंमतीची पद्धत अशी असते कीं विमानांतील उतारूंच्या सामानाचें तर वजन करतातच, पण खुद्द उतारूंचेंहि वजन करतात ! विमानांत ध्यावयाचा एकंदर बोजा अमुक इतक्या वजनांहून जास्त असतां कामा नये, असा नियम आहे, म्हणून एवढी खबरदारी ध्यावी लागते.

मार्गें मीं विमानांतून प्रवास केला तेव्हां एप्रिल महिना असल्यामुळें आकाश अगदीं निरभ्र होतें, समुद्र स्वच्छ होता. पण या वेळीं आकाशांत ढगांची गर्दी होती व समुद्राचा राग पूर्ण शांत झालेला नसल्यामुळें तो घुश्शांत असल्यासारखा थोडा गुरगुरत होता ! आकाश व समुद्र हीं जणूं काहीं जुळीं भावंडें आहेत. एक शांत असलें कीं दुसरेहि शांत असतें ! वर ढग गर्जू लागले कीं खालीं लाटा गर्जू लागतात आणि वरून पावसाच्या सरी कोसळूं लागल्या कीं खालीं समुद्राचें पाणी किनाऱ्यावर धडाधड धडक्या मारूं लागतें !

आमचें विमान जमीन सोडून जरा वर गेल्याबरोबर आम्हांला छोटे मोठे ढग भेटूं लागले. आणखी जरा वर चढल्यावर तर बुधवार पेटेंतल्या माणसांसारखी ढगांची ही गर्दी झाली ! लांबून वाटतें आपणाला कीं ढग म्हणजे काय नुसती वाफ ! नुसते फुसके गोळे ! पण तसें नाहीं हं ! विमानाला चांगल्या कोपरखळ्या मारीत होते ते, लोटीत—ढकलीत होते, उचलीत होते ! मी आपला खिडकींतून मजा पाहात होतो त्या धटिगणांची. आमचें विमान आणखी वर गेलें. इतक्या उंचावर कसे त्यांचे हातपाय आमच्यापर्यंत पोचणार ? मग

जमिनीवरून अस्मानांत ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ७

आतां परत येतांना मी आगगाडीनें येणार आहे.

तुला कावीळ होणार कीं काय अशी मला शंका वाटत होती. कावीळ आहे असें ठरलें तर डॉक्टर देतील तें औषध ह्यगय न करतां घे, नि लवकर बरी हो. मी पुण्यास येईन तेव्हां तूं बरी झालेली दिसली पाहिजेस, बरं का !

सुमतीची प्रकृति बरी आहे ना ? तिची असेंब्ली सुरू झालेली असणार.

तीर्थरूप आईस व अण्णांस सा. न. चि. मालतीस व मंदास आशीर्वाद.

तुझा

नाना

भावनगर ९-९-४८

२ :

राजधानी दिल्ली

प्रिय शुभा,

२६ तारखेला आम्ही फ्रॉटिअर मेलनें दिल्लीस जाणार होतो, पण त्या दिवशीं तिकिटेंच मिळालीं नाहींत. म्हणून २७ तारखेला निघालों. फ्रॉटिअर मेलला तुफान मेल असेंहि लोक म्हणतात, आणि तिला तें नांव शोभतेहि. कारण मुंबई ते दिल्लीपर्यंत सुमारे ८५० मैलांचा प्रवास ती २४ तासांत उरकते !

आम्ही फलाटावर आलों तेव्हां गाडी सुटायला चांगला अर्धा तास अवकाश होता. पण डबा हुडकून सामान लावीपर्यंत बराच वेळ गेला. माझ्याबरोबर आलेल्या श्री. भिंग्यांशीं त्यांची नातेवाईक मंडळी कांहीं बोलत होती. इतक्यांत गाडीला एक हिंसका बसला आणि आम्हीं ओळखलें कीं इंजिन लागलें.

मला अजूनहि कोळशाचें रेल्वे इंजिन पाहावेसें वाटतें. तूं म्हणशील हा काय लश्नान मुलासारखा छंद ! पण आहे खरा. विजेच्या इंजिनाबद्दल मला आकर्षण नाहीं वाटत, कोळशाच्या इंजिनाबद्दल वाटतें.

३ :

बालवाडीचा माळी

प्रिय शुभा,

उद्यां डिसेंबरची २४ तारीख. उद्यां साने गुरुजींची जन्मतिथि महाराष्ट्रांत ठिकाठिकाणीं साजरी होईल. त्या निमित्तानें साधनेचा खास अंकहि निघणार आहे आणि त्या अंकासाठीं मीं कांहींतरी लिहावें अशी सूचना देणारें वसंतराव बापटांचें पत्रहि आलें आहे. पण मीं आहे तुरुंगांत. तेव्हां येथें लेख लिहिला तरी तो त्यांना पोंचणार कसा ? मात्र तुरुंगांत असल्यामुळेच कीं काय गुरुजींची आठवण मला अधिक तीव्रतेनें होत आहे ! १९४५ सालीं गुरुजींचा वाढदिवस आम्हीं नाशिक तुरुंगांत साजरा केला होता. २४ डिसेंबर ही येशूच्या जन्माची तिथि ! त्या तिथीला जन्म घेणारीं माणसें आईच्या अंतःकरणाचींच निपजावीं असा निसर्गसंकेत आहे कीं काय कोण जाणे ?

त्यानंतर आठवड्याभरांतच गुरुजी सुटले. तुरुंगांतून ते मुंबईला जाण्यासाठीं म्हणून स्टेशनवर गेले, पण तेथून नाशिक रोडच्या व नाशिक

४ :

मुलांची हस्तलिखितें

प्रिय शुभा,

आज मी x x x गांवाहून येथें परतलों. गांवाचें नांव मीं मुदामच गाळलें आहे, कारण त्या गांवच्या नांवाचा उल्लेख करण्यांत विशेष स्वारस्य नाहीं. मी तुला आज ज्या गोष्टींबद्दल लिहिणार आहे त्यांचा आणि त्या गांवाचा कांहीं खास संबंध असता तर मीं गांवाच्या नांवाचा उल्लेख केला असता.

सोशालिस्ट पार्टीच्या कामासाठी मी कोठेंहि गेलों तर तेथले सेवादलाचे सैनिक मला बोलावल्यावांचून राहात नाहींत. आणि सेवादल सैनिकांच्या बैठकीला गेलें कीं बहुधा एखादें तरी हस्तलिखित मासिक ते पुढें ठेवतात आणि म्हणतात कीं याच्यावर अभिप्राय द्या ! सेवादलाचेच सैनिक अशीं हस्तलिखित मासिकें चालवतात असें नाहीं, तर अनेक ठिकाणचे विद्यार्थीहि अशीं हस्तलिखित मासिकें चालवतात. तेहि अभिप्राय देण्याविषयीं असाच आग्रह करतात. मला पंचार्डत पडते तीं अशीं कीं. अभिप्राय तरी काय द्यावा. अभिप्राय

५ :

श्रमश्राद्ध

प्रिय शुभा,

कोल्हापूरहून काल सकाळीं तुमचा निरोप घेऊन निघालों तो तडक मूरलाच आलों. मध्यंतरी जेवणाच्या निमित्तानें राजापुसास जो कांहीं थोडाफार वेळ मोडला असेल तो असेल. मूरला आमच्या गाड्या ठेचाळत हेंदकळत पोंचल्या, तो मध्यरात्र उलटून गेली होती. ढगाआडून पाझरलेल्या चंद्रम्याच्या प्रकाशानें काळोख उजळून भुरा झालेला होता आणि अणस्कुज्याच्या घाटापासून काजिडर्ग्याच्या घाटापर्यंत पसरलेले डोंगर नि सडे, टेकड्या नि टेबें वाकळी पांघरून शांत झोपीं गेल्यासारखीं दिसत होती. मधूनच एखाद्या ऐनाच्या उंच गेलेल्या झाडांत शेंकडो काजवे चमकत अथवा एखादें वाघुळ किंवा घुबड त्या भुज्या अंधाराच्या दर्यातून आपलीं पंखांचीं वल्हीं मारीत सपकत निघून जात असे. आम्ही विचारांत पडलों कीं या काळ्या जंगलांत सेवादलाचें शिबिर सांपडावें तरी कसें ? गाडीवानांना रस्ता ठाऊक नव्हता आणि आम्ही तर पाहुणेच ! मग चंद्रा किलोस्कर आणि भाई शेटथे विजेच्या घेऊन अंदाजानें शोध घेण्यासाठीं निघाले. पांच मिनिटें गेलीं तरी कसलीच हालचाल

कोटी माणसें सोळा ते पन्नास वर्षांपर्यंतच्या वयाचीं आहेत असें मानूं. शुभा, दहा कोटी माणसांनीं देशासाठीं, समाजासाठीं रोज फक्त तास अर्धा तास जरी काम केले तरी केवढीं कामें पार पडतील याची कल्पना कर. पैसा तरी माणसें कष्ट करतात तेव्हांच नजरेस पडतो ना ? मग कष्ट करण्याची शक्ति आपल्यापार्शीं जोवर आहे तोवर पैसा नाहीं म्हणून रडत बसणें म्हणजे रामदासांनीं म्हटल्याप्रमाणें “ घरीं कामधेनु पुढे ताक मागे ! ” असा वेडेपणाचा प्रकार नाहीं का होणार ?

पण आपल्या देशांतील हें मनुष्यबळ आज अंधळें होऊन बसलें आहे. रुसून बसलें आहे. कडेला पडून गंजून जात आहे. आपल्या हिंदबऱ्यास काळभैरवाच्या देवळापर्यंत जी चिरेवंदी वाट बांधलेली आहे ती तूं पाहिलीस ना ? ती गांवकऱ्यांनींच बांधलेली. पण हिंदबऱ्याचेंच कशाला ? जवळ जवळ प्रत्येक गांवांत तुला पूर्वीं बांधलेलीं देवळें, तळीं, रस्ते, घाट दिसून येतील. हीं सगळीं कामें गांवकऱ्यांनीं आपल्या सामुदायिक श्रमांनीं पार पाडलेलीं आहेत. पण गेल्या दीडशें वर्षांच्या पारतंत्र्याच्या काळांत सामुदायिक श्रमाचा हा कल्पवृक्ष वटून, झडून गेला आहे. तो पुन्हा फुलवला पाहिजे. पण अगोदर त्याचीं मुळें कोणीतरी जरा चाळवलीं पाहिजेत, त्याच्यावर नवीन विचाराचें संजीवन कोणीतरी शिंपलें पाहिजे. हें काम महाराष्ट्रांत साने गुरुजी सेवापथकाच्या युवक-युवती करीत आहेत. पंजाब, उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरिसा इत्यादि प्रांतांत समाजवादी व इतर पक्षांचे लोक करीत आहेत. “देश को लिये एक घंटा ! ” (देशासाठीं एक तास) असा जयघोष करीत ते कालवे खणीत आहेत, तळीं उपशीत आहेत. तालीं बांधीत आहेत, रस्ते काढीत आहेत. देशाच्या मनुष्य-बळावर चढलेला गंज खरवडून घासून काढण्यासाठीं ही सारी धडपड चालू आहे.

६ :

पाऊस आला !

प्रिय शुभा,

रत्नागिरी जिल्ह्याच्या दक्षिण भागांतल्या दौज्याला जेव्हां मी प्रारंभ केला तेव्हां मला हिंदळ्यास जायला मिळेल असें स्वप्नांतसुद्धां वाटलें नव्हतें. कारण दौज्याचा जो मार्ग माझ्या हातीं श्री. दादा शिखऱ्यांनीं दिला त्यांतून संबंध देवगड तालुकाच बाद केलेला होता. मग हिंदळें येणार कोठून ? पण कणकवलीस देवगडच्या राम खडपकरांचें रागावून लिहिलेलें पत्र मिळालें आणि पत्राच्या मागोमाग रामचे स्नेही श्री. मुंज स्वतःच आपला राग “ सुनवण्यासाठीं ” येऊन दाखल झाले. ते म्हणाले, “ देवगड अजिबात वर्ज्य केलं याचा अर्थ काय ? ” त्यांची सुनावणी एवढी जबरदस्त होती कीं ती ऐकल्यावर आमच्या दौज्याचें सुकाणूं देवगडकडे फिरलें ! आणि सर्वानुमते ठरलें कीं दोन दिवस देवगड तालुक्यांत हिंडावयाचें. मिठबावला सभा योजलीच होती. मग पलीकडेच हिंदळ्यास सभा ठेवून मला खूष करण्याची संधि व्यवहारचतुर श्री. मुंज कशी गमावतील ? अशा प्रकारें मी अचानक हिंदळ्याकडे वळलों.

मी खालीं भिवाच्या लव्हीकडे गेलों. आज शिंपणें बंद होतें. पावसांत भिजलेलीं लव्हीचीं कणसें ठोसर दिसत होती. वाऱ्याच्या सपकाऱ्यानें कांहीं ठिकाणची लव्ही आडवी झाली होती. दोन कुणगे सोडून पलीकडच्या कुणग्यांत उभा असलेला लखूचा पाडा नाक फेंदारून हवेंतला सुगंध शोषून घेत होता, खुरांनीं जमीन उकरीत होता, आणि आपल्या टांचभर लांबीच्या अणकुचीदार शिंगांनीं कुणग्याची मेर टांसळून पाडीत होता. वासरूं गाईला लुचतांना तिच्या कासेला जशा दोसण्या देतें, त्याप्रमाणें तो जणू कांहीं धरित्रीला ढोशीत होता आणि म्हणत होता, “ तुझ्या वासाच्या एवढ्याशा घोटानें माझी तृप्ति होणार नाहीं. मला आणखी दे, आणखी दे ! ” त्याचा हा अवखळपणा पाहून शेजारच्या कुणग्यांत जोत धरलेला भिवा लटक्या रागानें त्याच्यावर डाफरत होता. “ फटकी इली त्येच्यार ! माजलो कित्याक तो, ऊं ! ” (पटकी झाली त्याला, माजला कंशानें तो, अँ !)

भिवा जोत हाकीत होता. पावसानें नरम झालेल्या जमिनींत नांगराचा फाळ सहज घुसत होता आणि मऊ काळसर माती वर येत होती. सकाळच्या थंड वेळीं बैल हुरूपानें चालत होते. अर्ध्या तासांत कुणगा नांगरून झाला. मग सुपांतलें भात मुठींत घेऊन भिवानें पेरणी केली. तरव्याची पेरणी दाट करावी लागते. पेरणी झाल्यावर भिवानें पुन्हा नांगर फिरविल्य. बी मातींत नीट मिसळल्याची खात्री झाल्यावर पुढच्या कुणग्यांत नांगरणी सुरू झाली. भिवानें वाफसा साधला आहे. वाफसा साधून पेरणी केली कीं रोप जोमदार निपजतें. भाजून काढलेल्या जमिनींतून पहिल्या पावसाच्या सरीसरशीं ज्या वाफा बाहेर

७ :

धुमकुडिया

प्रिय शुभा,

जेव्हां जेव्हां प्रवासाच्या निमित्तानें देशांत निरनिराळ्या ठिकाणीं जाण्याचा मला योग येतो तेव्हां तेव्हां आपल्या या प्राचीन देशाचा विस्तार आणि त्यांत वस्ति करून राहिलेल्या नाना मनुष्यसमाजांचें दर्शन घडून माझे मन विस्मित होऊन जातें. किती प्रकारचे चेहरे, किती प्रकारचे पेहराव, किती प्रकारचे रीतिरिवाज ! वाटतें कीं हिन्दु-स्थानाला रवीन्द्रनाथ टागोरांनीं ' मानवेर सागर ' म्हणजे ' मानवांचा सागर ' म्हटलें आहे तें किती यथार्थ आहे ! सागरामध्यें जसे नाना रंगांचे, नाना रुचींचे, नाना स्थळींचे जलप्रवाह एकवटतात, तसे आपल्या या भारतांत नाना मानवप्रवाह एकत्र आलेले आहेत. कोणी इजिप्तमधून समुद्र ओलांडून इकडे आले, तर कोणी आले काँकेशसच्या व समरकंदच्या बाजूनें खैबर खिडींतून. कोणी मानस सरोवरापली-कडच्या जगाच्या आढ्यावरून खालीं भारतांत उतरले, तर कोणी मणिपुरासभोंवतींचीं निबिड अरण्ये पार करून आले. कोठें शाळि-

८ :

प्रवासांतील नेत्रोत्सव

प्रिय शुभा,

कसालमधील एका दुकानाच्या पडवींतल्या बाकड्यावर बसून मी
हें पत्र लिहीत आहे. मला सायंकाळीं कणकवलीला पोंचावय्यास
हवें. पण मालवणाहून कणकवलीला जाणारी मोटार वेळेवर आली तरी
तासाच्या आधीं ती येथें येण्याचा संभव नाही. कामाच्या दृष्टीनें
आजचा संबंध दिवस जवळ जगळ फुकट गेल्यामुळें गेले दीड दोन
माहिने सतत प्रवासापार्यीं शिणलेल्या माझ्या शरीराला आणि मनाला
अधिकच शिणल्यासारखें वाटत आहे. आजूबाजूला माझ्या ओळखीचे
कोणी नाही. तेथून दोन तीन मैलांवर असलेल्या सुकळवाडच्या
बाजारासाठीं गेलेलीं बायकामाणसें आतां एक एक दोन दोन अशीं
परतत आहेत. संध्याकाळचें कललेलें ऊन आतां कसें विसविशीत
आणि निःसत्त्व दिसतें आहे. रस्त्यावरची, हॉटेलांतली आणि दुकानां-
तली रहदारी विरळ होत चालली आहे. विड्या बांधण्यासाठीं सकाळीं
खरेदी करून उन्हांत ठेवलेले कुड्यांच्या पानांचे पुडे दुकानदार आतां

नीट डाळून^१ ठेवीत आहेत आणि नुकत्याच सावंतवाडीकडे गेलेल्या बसनें उडवलेली तांबडी धूळ हळू हळू खाली बसत चालली आहे.

प्रवासाचा मला केव्हां केव्हां मनस्वी कंटाळा येतो. त्यापैकीच ही आतांची वेळ आहे. गेल्या दोन तीन महिन्यांतलें माझें घरीं येणें पट् पट् सावलीच्या खेळांतल्याप्रमाणें झालेलें होतें. कोटून तरी घाईघाईनें यावयाचें, जरा घरांत डोकावायचें, प्रवासांत मळलेले कपडे भट्टीसाठीं काढून ठेवायचे, धुतलेले कपडे पिशवींत कोंबायचे कीं पुन्हा जाऊन बसला टांग्यांत. 'तुझं हें फिरणं पाहून बघणाराला वीट येतो, पण तुला कसा बाबा कंटाळा येत नाही, देव जाणे?' असें आई तर उघडच बोलून दाखवते. सुमतीला आणि तुलासुद्धां मनांतून असाच शेरा मारावयाचा असावा, पण संकोचामुळें तुम्ही तो बोलून दाखवीत नसाल इतकेंच.

मला कंटाळा येत नाहीं असें का तुम्हांला वाटतें? मलासुद्धा वाटतं कीं काय हें आयुष्य! सारखी आपली धांदल आणि धावपळ. कृष्णपक्षाच्या काळोख्या रात्री सुरू झाल्या आणि चंद्रकळेवरच्या खडीप्रमाणें ठसठशीत आणि चमकदार दिसणारीं ग्रहनक्षत्रें दिसूं लागलीं म्हणजे मनांत येतें कीं त्यांची तुला ओळख करून द्यावी. शुक्लपक्षांतील चांदणें पाहिलें कीं आपल्या सज्जांतील बचक्याएवढाले कुंदाचे गेंद आठवतात आणि वाटतें कीं तुला जवळ बसवून

‘या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्रेतपद्मासना।’

या सरस्वतीस्तवनाचा अर्थ तुला समजावून सांगावा. संध्या-काळच्या सोन्यामध्ये दऱ्याखोरीं न्हाऊन निघालीं म्हणजे इच्छा होते कीं

१. डाळणें = एकावर एक नीट रचणें.

९ :

हिरवे सोयरे

प्रिय शुभा,

तुझे २५।१ चें पुण्याहून पाठविलेलें पत्र मिळालें. तुशी परीक्षा आतां आलीच कीं! अभ्यासाचें अगदीं अजीर्ण व्हायला आलें असेल, खरें ना ? तूं लिहिलेंच आहेस कीं “ संध्याकाळीं पुस्तक उघडवत नाहीं नि दुसरें काय करावं तेंहि सुचत नाहीं. ” मला वाटतें कीं परीक्षेच्या जरा आधी सगळ्याच विद्यार्थ्यांची मनःस्थिति अशी बेचैन होत असावी. त्या वेळीं अभ्यास करायचा म्हणजे वाचलेलेंच पुन्हा वाचायचें आणि समजलेलें पुन्हा समजून घ्यावयाचें असा अभ्यासाचा अर्थ होऊन बसतो. त्यामुळें शेवटीं शेवटीं त्याचा इतका कंटाळा येतो कीं पुस्तकें नजरेसमोर नकोतशीं वाटूं लागतात. वाटतें कीं पास किंवा नापास, जें कांहीं व्हायचें असेल तें होवो, पण परीक्षा संपून हीं पुस्तकें एकदांचीं कपाटांत जाऊन बसूं देत ! शुभा, मला आठवतें कीं परीक्षेंतल्या एकेका विषयाची प्रश्नपत्रिका लिहून घरीं आल्याबरोबर जें पाहिलें काम मी करी तें म्हणजे त्या विषयाचीं सगळीं पुस्तकें आणि

१० :

नागफणी

प्रिय शुभा,

सप्रेम आशीर्वाद.

मला चहा विशेष असा आवडत नाहीं हें तुला ठाऊकच आहे. पण दान मिनिटांपूर्वी चांगला टमरेलभर चहा पिऊन जेव्हां मीं भाडें खालीं ठेवले तेव्हां जर मला कोणी चहाविषयीं माझे मत विचारलें असतें तर मीं म्हटलें असतें कीं, “ चहासारखं पेय दुनियेंत दुसरं नाहीं ! थोडा आणखी द्या असला तर ! ” खंडाळ्याच्या आजच्या या वातावरणांत गोठवलेल्या दुधाच्या चहालासुद्धां अशी कांहीं विलक्षण चव प्राप्त झालेली आहे कीं तसला चहा आपण पूर्वीं कधींच प्यालेले नाहीं असें मला वाटलें. आचार्य अत्र्यांच्या बंगल्याच्या ओटीवर मी उभा होतो. अंगावरचे भिजून चिंब झालेले कपडे बदलून मीं नुकतेंच अंग कोरडें केले होते. बाहेर धो धो पाऊस पडत होता. अत्र्यांच्या बंगल्यामागचा डोंगर सगळीकडून निथळत होता. पावसाच्या सरी अशा दाट पडत होत्या कीं वीस पंचवीस पावलांपलीकडचें दृष्टीला दिसत नव्हतें. ठिबकणाऱ्या पागोळ्यांनीं रांगडा ताल धरला होता आणि

पाहण्याच्या तोडीचाच हा प्रकार ! तेथे जसें वरून कापरासारखें चांदणें, खालीं नर्मदेचा आरस्पानी प्रवाह आणि भोंवतीं संगमरवरी पाषाणांचे तट असा देखावा दिसतो त्याचप्रमाणें येथें वरून पान्हा सोडण्यासाठीं अधीर झालेल्या कपिला गाईच्या कळपासारखे लगवगीनें निघालेले दगांचे कळप, खालीं अभ्यंग न्हाऊन निघालेली धरणी व सभोंवतीं सर्वांग बहरून आलेलें हिरवें कंच रान अशी शोभा दिसते. दोन्हीहि शोभांचेच प्रकार. पण किती आगळे आणि किती वेगळे ! ऐन चांदण्यांतल्या भेडा घाटाची शोभा श्रेष्ठ कीं वर्षाऋतूंतल्या खंडाळ्याच्या गिरिशिखरांची शोभा श्रेष्ठ, असा प्रश्न बरीक जर मला कोणी टाकला तर मी म्हणेन कीं “अशी निवड करायला मला कोणी सांगूं नये. एका हातावर तुम्ही हुर्मुजी मोत्याचा दाणा घेतलात आणि दुसऱ्या हातावर पांचूचा खडा घेतलात आणि त्यांतून मला जर निवड करायला सांगितलीत अथवा नागचाफ्याचें आणि हिरव्या चांफ्याचें फूल पुढे करून त्यांतलें एक कोणतें तरी उचला म्हटलेंतर तर मला निवड कशी करतां येईल ? पण एवढें मात्र निश्चित कीं भेडा—घाटाचें सौंदर्य जसें कोणीहि डोळे भरून पाहावें असें आहे म्हणजे सहज साध्य आहे, तसें हें सौंदर्य नव्हे. हें पाहावयाचें असेल तर पाय बळकट पाहिजेत, छातींत दम पाहिजे आणि पांच सात तास सतत पावसांत भिजण्याइतका अंगांत काटकपणा पाहिजे.

आम्ही सकाळीं बरोबर ८॥ वाजतां अत्र्यांचा “ राजमाची दर्शन ” बंगला सोडला. दहा दहाची एक अशा चार तुकड्या भाऊसाहेब रानड्यांनीं निघतांना तरी पाडल्या होत्या. २५—३०

११ :

आपले पंतप्रधान

प्रिय शुभा,

सप्रेम आशीर्वाद.

आतांपर्यंत मी कांहीं थोड्याथोडक्या सभा पाहिलेल्या नाहीत. “प्रचंड सभा”असे ज्यांचे वर्णन वर्तमानपत्रांतून करण्यांत येते अशा सभाहि मी पाहिलेल्या आहेत. पण गेल्या आठवड्यांतली मुंबईच्या चौपाटीवरची ती सभा खरोखरच “ न भूतो न भविष्यति ” अशी होती. लोकमान्य टिळकांच्या पुतळ्यापासून तिन्ही दिशांना दृष्टि पोंचत होती तोंपर्यंत जणू कांहीं माणसांच्या डोक्यांचा समुद्र पसरलेला होता. झाडे, घरांच्या गच्च्या व सज्जे, फुलांचे कळडे जेथे जेथे म्हणून तिळभर जागा सांपडली तेथे तेथे माणूस बसले होते. आणि हे कशासाठी ? तर पंडित नेहरूंना एकावर पाहतां यावे म्हणून ! पाहतां नाहीं आले तर निदान त्यांचा एखादा शब्द तरी ध्वनिक्षेपकांतून कानावर पडला तर एकावा म्हणून !

पंडितजी सुमारे तासभर बोलले. त्यांचे भाषण त्या अफाट श्रोतृ-समुदायापैकी कितीकांना समजले कोणास ठाऊक ? पण भाषण

१२ :

चित्रांगदेचे माहेर

प्रिय शुभा,

आज बऱ्याच दिवसांनंतर इतक्या दुरून मी तुला पत्र लिहिण्यासाठी बसलो आहे. तीन महिन्यांपूर्वी मी नेपाळांत गेलो होतो तेव्हा तेथल्या मुक्कामांत तुला पत्र लिहावे असें एकदां मनांत आले होते. पण ते राहून गेले. आंतून तेवढी उचल नव्हती हेच खरे. पण या खेपेला तुला लिहिल्याशिवाय मला राहवणार नाही. येथली भूमि, येथले लोक, येथले वातावरण सर्वच असें कांहीं आहे कीं लेखणी हातीं घ्यावी असें माणसाला वाटावे.

आतां संध्याकाळचे पांच सव्वापांच वाजले आहेत, तरी आकाशांत चंद्रमा चांगला हातभर वर आलेला आहे. सगळीकडे गोड मखमली चांदणे पसरले आहे.^१ इंफाल खोऱ्याच्या सभोंवार पहारा देणाऱ्या डोंगरमाथ्यांवर, मोर्चेलाप्रमाणे दिसणाऱ्या कळकी बेटांवर, रस्त्यांच्या दुतर्फी हारीने उभ्या असलेल्या उंचच उंच काबुलिया

---

१. मणिपूर खूप पूर्वेकडे असल्यामुळे हिवाळ्यांत तेथे पांच वाजतां चांगलीच संध्याकाळ होते.

वृक्षांवर आणि ठेंगण्या ठुसक्या गवतारू घरांवर धुक्याची रजई पसरल्याप्रमाणे दिसते आहे. पण थंडी अशी खट्याळ पडली आहे कीं अंगाभोंवतीं गच्च लपेटून घेतलेल्या शालीच्या आंत हात घाटून ती खुशाल गुदगुदल्या करून जात आहे ! पलीकडच्या अंगणांत शेजारच्या घरांतलीं गोल तोंडावळ्याचीं मणिपुरी मुलें काहीं तरी किलबिल करीत आहेत. तुला पत्र लिहायला याहून चांगली वेळ मिळणें शक्य आहे का सांग बरें ?

मणिपूर म्हणजे चित्रांगदेचें माहेर. शालेंत असतांना प्रथम महा-भारतांत मी अर्जुन—चित्रांगदेची कथा वाचली. बभ्रूवाहनाचें आख्यान वाचलें. अर्जुन—चित्रांगदेचा हा पराक्रमी पुत्र, वीर अभि-मन्यूच्या तोडीचा धनुर्धर होता. पुढें अर्जुनाला आपल्या ह्या पुत्राचें स्मरण राहिलें नाहीं आणि अर्जुन दिग्विजयासाठी मणि-पुरांत आला असतां पितापुत्रांचें तुंबळ युद्ध जुंपलें. अर्जुन—बभ्रूवाहनाच्या समराचें आख्यान तूं वाच म्हणजे सोहराब—रुस्तुमच्या कथेची आठवण तुला झाल्यावांचून राहाणार नाहीं. असो, मी तुला सांगत होतो तें हें कीं त्या कथा वाचल्यापासून मणिपूरचें चित्र मी मनांत रंगवीत होतो. आपलें प्राचीन वाङ्मय वाचलें कीं पुण्यपावन गंगा पाहावी, कृष्णप्रिया यमुना पाहावी, देवताधाम हिमालय पाहावा असें ज्याप्रमाणें आपणाला वाटत राहातें त्याचप्रमाणें हें चित्रांगदेचें माहेर केव्हां तरी पाहावें असें मला वाटत राहिलें. पुढें १९४४ सालीं ह्याच भूमीवर जेव्हां नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद सैनिकांनी स्वतंत्र हिंदुस्थानचें निशाण रोवलें तेव्हां कोहिमा, इम्फाल, ब्रिशनपूर इत्यादि ह्या भागांतलीं स्थळें एकदम प्रसिद्धीला आलीं आणि

असतो. केस पाठीवर मोकळे सडक सोडलेले असतात. कानावर एखादें फूल खोवलेलें असतें. हाच काय तो थाट. पण येथल्या स्त्रियांचीं वस्त्रें निरानिराळ्या रंगांचीं असल्यामुळें सकाळीं नऊ दहाच्या सुमाराला इंफालच्या हमरस्त्यावरून बाजाराकडे, कचेऱ्यांकडे व शाळांकडे जाणाऱ्यायेणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची गर्दी झाली कीं विविधरंगी फुलांच्या गेंदेदार हारासारखे ते रस्ते दिसूं लागतात. 'रस्ते फुलले आहेत' असें वर्णन खऱ्या अर्थानें मणिपूरच्या रस्त्यांचेंच करतां येईल ! येथील लोकांचा दुसरा एक विशेष हा कीं त्यांचे चेहरे सदा प्रसन्न नि हसतमुख असतात. मी गेल्या दोन दिवसांत एकाहि रडवा किंवा मळमळीत चेहरा पाहिला नाहीं.

येथें प्रत्येक घरांत हातभाग असतो आणि येथील प्रत्येक स्त्रीला विणतां येतें ! ज्या मुलीचा हात मागावर चालत नाहीं तिचें येथें लग्न होणें दुरापास्त ! अशा प्रकारें घरोघर विणकाम होत असल्यामुळें मणिपुरांत वेगळा असा विणकर समाज अस्तित्वांतच नाहीं. बायका बाजारांतून सूत विकत आणतात आणि त्यापासून आपल्याला हवें तसें कापड विणून घेतात. घराघरांतून दिवसभर धोटा—फणीचा फटक् फटक् आवाज येत असतो. घराभोंवतींच शेती असतें. त्यांत घरांतलीं पुरुषमाणसें खपत असतात. परसांत भाजीपाला पिकवतात. तेथील जमीन उत्कृष्ट आहे. त्यामुळें शेतांत भात जसें उत्तम पिकतें तसाच परसदारच्या वाफ्यांत कोबी, फुलवर, वांगीं, मुळे, गाजरें वगैरे भाजीपालाहि उत्तम पोसतो. परसांत भाजीपाला आहे, घराखालीं शेती आहे, ओसरीवर माग आहे, तळ्यांत मासे आहेत, मग कशाला तोंड वाकडें करून बसावें ? अशा वृत्तीचीं येथील माणसें आहेत. आत्मसंतुष्ट

१३ :

आपला शेजारी : ब्रह्मदेश

प्रिय शुभा,

पुण्याहून उठून रंगूनसारख्या दूर शहरीं जर जावयाचें तर ४ जानेवारीचा ब्रह्मी लोकांचा स्वातंत्र्यदिन तरी साधावा म्हणून आम्ही कलकत्यास उतरल्यापासूनच खटपटीला लागलों. सुदैवानें सगळ्या गोष्टी मनासारख्या जमत गेल्या आणि डमडमच्या प्रशस्त विमानतळावरून आमच्या विमानानें दुपारीं १॥ वाजतां भरारी मारली. त्या दिवशीं आकाश अगदीं निर्मळ होतें. त्यामुळें सात हजार फुटांवरून आमचें विमान चाललेलें असतांनासुद्धा खालच्या जमिनीचा पृष्ठभाग स्पष्ट नजरेस पडत होता. विमानतळ सोडल्यापासून सुमारे अर्ध्या तासांत आम्ही सुंदर बनावर आलों. तेथें शेंकडों मुखानीं भागीरथी पूर्व-समुद्रास मिळते. पुराणांत यासंबंधीं अशी कथा सांगितलेली आहे कीं सगर राजाचे शेंकडों पुत्र कोणाच्या तरी शापानें भस्म होऊन येथें पडलेले होते. देवसरिता गंगेच्या पाण्याचा स्पर्श झाला तरच ते पावन होणार होते. पण इहलोकांत तिचें

संध्याकाळीं ६॥ चे सुमारास रंगूनमधील दिवे लांब काळोखांतून डोळे मिचकावतांना आम्हांला दिसले. ते दिवे रंगूनमधल्या सर्वांत उंच असलेल्या श्वे-डेगॉन पॅगोड्याच्या शिखरावरचे होते कीं सुले पॅगोड्याच्या शिखरावरचे होते तें मला सांगतां येणार नाही. निरभ्र आकाशामध्ये कृत्तिका नक्षत्राचा पुंज जसा दिसतो तसेच ते सुंदर दिसत होते एवढें मात्र खरें. आणखी १५-२० मिनिटांनीं आम्ही रंगूनच्या विमानतळावर उतरलों. विमानतळापासून रंगून शहर पुष्कळच लांब आहे. रस्त्यानें जातांना ठिकाठिकाणीं दुसऱ्या दिवशींच्या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त जी आरास चाललेली होती, ती आम्हांला सहजच पाहावयास मिळाली. रंगूनचें मध्यवर्ति ठिकाण जो बंदूला चौक त्याच्या जवळच आमची उतरण्याची सोय करण्यांत आलेली होती. हा बंदूला चौक म्हणजे मुंबईच्या आझाद मैदानासारखेंच एक विस्तीर्ण मैदान असून त्याच्या मध्यभागीं ब्रह्मदेशच्या स्वातंत्र्यासाठीं ज्यांनीं बलिदान केलें त्यांचें स्मारक म्हणून उभारलेला शुभ्र संगमरवराचा एक पंचधारी स्तंभ आहे. ह्या मैदानाच्या भोंवतीं रंगून कॉर्पोरेशनची भव्य इमारत, सुले पॅगोडाचें नाजूक बांधणीचें मंदिर आणि मोठमोठ्या पेढ्या वगैरेंचे इमले आहेत.

४ तारखेला भल्या पहाटेपासूनच स्वातंत्र्यदिनाच्या उत्सवाला प्रारंभ झाला. अशा राष्ट्रीय उत्सवाच्या प्रसंगीं ब्रह्मदेशामध्ये सेडॉ (एक प्रकारची भेरी किंवा डंका) वाजविण्याचा प्रघात आहे. सेडॉचा गंभीर ध्वनि सकाळच्या वातावरणांत घुमत होता आणि बंदूला चौकांत रंगूनमधील हजारों स्त्री-पुरुष नागरिक लष्कराची कवाईत पाहण्यासाठीं एकत्र जमत होते. ब्रह्मदेश हें एक चिमुकलें

स्वच्छ राखलेले असते. प्रवेशद्वारापर्यंत द्रुतफा सुंदर सुंगधित फुलांचे गुच्छ, कागदाच्या चित्रविचित्र कातरकाम केलेल्या पताका आणि मेणबत्या यांची दुकाने थाटून ब्रह्मी स्त्रिया बसलेल्या असतात. आपल्याकडे न आढळणारी सोनटक्क्यांच्या फुलांची एक सुंदर जात मला येथे दिसली. देवळांत येणाऱ्या भाविकांपैकी कोणी फुले घेतो, कोणी मेणबत्या घेतो तर कोणी पताका घेतो. मंदिरामध्ये बुद्धमूर्तीच्या समारे मोठमोठ्या नक्षीच्या फुलदाण्या ठेवलेल्या असतात. त्यांत बरोबर आणलेली फुले भाविकाने खोचून ठेवावयाची असतात. पानाफुलामध्ये देवाची मूर्ति बुडवून टाकण्याचा प्रघात इकडे नाही. देवमूर्तीसमोर सुंदर पानाफुलांनी भरलेल्या फुलदाण्या, छोट्या छोट्या मेणबत्या व कागदाच्या नक्षीदार पताका मांडण्यांत आल्यामुळे मंदिरांतील दृश्य मोठे सुंदर दिसते.

ह्या बुद्ध मंदिराच्या मुख्य गाभाऱ्यावर फारसे नक्षीकाम केलेले आढळून आले नाही. परंतु प्राकारामध्ये जी इतर छोटी मंदिरे आहेत त्यांचे खांबे व जाळ्या धातूच्या व लाकडाच्या कोरीव कामाने भरून गेलेल्या आहेत. काही मंदिरांच्या प्रवेशद्वारापाशी उभे ठाकलेले द्वारपाल पाहून तर मी चकितच झालो. ते लाकडाचे बनविलेले होते, पण पंचरसी धातूच्या मूर्तीप्रमाणे दिसत होते. इतक्या सुंदर लांकडाच्या मूर्ति मी आजवर पाहिलेल्या नाहीत. प्रवेशद्वारापाशी जयविजयाप्रमाणे दोन्ही पुरुषांच्या प्रतिमा न मांडता एक पुरुषाची व एक स्त्रीची प्रतिमा ठेवण्याची पद्धत येथे आढळली. ब्रह्मदेशासारख्या स्त्रीपुरुषांना समान अधिकार देणाऱ्या देशांत असे आढळले नसते तरच नवल. मूर्तीच्या अवयवांची प्रमाणबद्धता, त्यांची उभे राहण्याची

नृत्याशीं होऊं शकणार नाहीं. परंतु इतक्या त्रोटक परिचयावरून ब्रह्मी कलेबद्दल निर्णय देणें योग्य होणार नाहीं याची मला जाणीव आहे. ब्रह्मी लोकांचीं वाद्यें मात्र अतिशय सुंदर प्रकारें सजविलेलीं असतात.

ब्रह्मी वाद्यांतील मुख्य वाद्यें दोन. एक आपल्याकडील तबलातरंगासारखें २०-२२ तबले अर्धवर्तुळाकार मांडलेलें वाद्य आणि दुसरें ढोल. तबलातरंग एका वर्तुळाकार लाकडी मखरांत मांडलेला असतो आणि त्यांत मध्यभागीं बसून वादनकार तें वाद्य वाजवतो. हें लाकडी मखर सोन्याचा रंग देऊन आणि मिन्याचें काम करून खूपच सजवलेले असतें. ढोल ज्या लाकडी घोडीला टांगलेला असतो तीसुद्धां अशीच सजवलेली असते. कोठें तिला शरभाचा आकार दिलेला असेल तर कोठें मोराचा. मोराच्या आकृति ब्रह्मदेशांत अनेक ठिकाणीं आढळतात कारण मोर हें ब्रह्मदेशाचें राष्ट्रीय चिन्हच आहे.

ब्रह्मी लोकांच्या उत्सवप्रियतेला मात्र काचितच तोड मिळेल. शुभा, हा काहीं त्यांचा पहिलाच स्वातंत्र्यदिन नव्हता. ब्रह्मी लोक स्वतंत्र होऊन पांच वर्षे लोटलीं आहेत. पण त्यांच्या स्वातंत्र्यदिनाच्या मानानें आपल्याकडचा स्वातंत्र्यदिन अगदीं फिका वाटतो. आपल्याला स्वातंत्र्य गेल्याचीहि फिकीर नाहीं आणि मिळाल्याचीहि महति नाहीं ! ब्रह्मी लोकांचें आमच्या उलट आहे. ते स्वभावतःच आनंदी आणि उत्सवप्रिय आहेत. मग आज तर काय बोलून चालून स्वातंत्र्योत्सवाचा पाहिला दिवस !

ब्रह्मदेशामध्ये स्त्रीपुरुषांत संपूर्ण समानता आहे. जातिभेदांना तेथें मुळींच थारा नाहीं. त्यामुळें समाजामध्ये एकजीवपणा आणि मोकळेपणा अधिक आलेला आहे. आपल्याकडे ज्याप्रमाणें प्रत्येक जाती-

१४ :

“ तुलसी”ची एक मंजिरी

प्रिय शुभा,

काल दुपारच्या गाडीने इकडे येण्याचें ठरवून स्टेशनावर आलों खरा पण गाडींत पाऊल टाकल्यावर क्षणभर मनांत असा विचार आला कीं असेंच माघारीं जावें आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या शांत वेळीं गाडी पकडावी. गाडी अशी कांहीं तापली होती म्हणतेस ! अंगांतून घामाच्या धारा निथळत होत्या. पण डब्यांत जागा जरा ऐसपैस आणि उन्हाच्या उलट बाजूच्या खिडकीशीं मिळाली, तिचाहि मोह सोडवेना. तेव्हां घरीं परतण्याचा विचार खिडकीबाहेर सोडून दिला आणि त्याच गाडीनें मुंबईस आलों.

आणखी सुदैव असें कीं गाडींत ओळखीचें कोणी भेटलें नाहीं. पुण्यामुंबईच्या छोट्या व जलद प्रवासांत ओळखीची व्यक्ति न भेटली तर बरी असें मला अनेकदां वाटतें. पण माझ्या मनासारखें घडतें मात्र शंभरांतून एखाद्याच वेळीं. म्हणून असा कपिलाषष्ठीचा योग लाभला कीं मला आनंद होतो. गाडीमध्ये ओळखीचें कोणी नसलें

हा ग्रंथ रचला. हा ग्रंथ उत्तरभारतामध्ये घरोघर वाचला जातो. त्यांतील बालकांडाचा डॉक्टरांनी केलेला हा अनुवाद आहे. शुभा, मर्यादा पुरुषोत्तम राम आणि पूर्णावतार भगवान् कृष्ण हीं भारताचीं आराध्य दैवते आहेत आणि रामायण व महाभारत हे आपल्या देशाचें अक्षय्य साहित्य आहे. गेल्या तीन हजार वर्षांत आपल्या देशामध्ये नानाप्रकारचे उत्पात झाले पण भारतीयांना राम-कृष्णांचा विसर कधीहि पडला नाही. ते जेथे जेथे गेले तेथे तेथे राम-कृष्णांच्या कथा त्यांनीं आपल्या समवेत नेल्या आणि त्या पसरवल्या. कांबोज, जावा, सुमात्रा, बलिद्वीप येथपर्यंत पूर्व महासागरांत या कथा पोचलेल्या असून तेथील देवळाच्या शिल्पांमधून त्यांतील प्रसंग खोदलेले आढळतात, आणि तेथील लोकांच्या नृत्यांतून ते प्रकट केले जातात. भारतामध्ये तर एकहि अशी भाषा नसेल की जिच्यांत राम-कृष्णांच्या कथांवर काव्ये रचलेलीं नाहीत.

मी तुझ्या वयाचा होतो तेव्हां श्री. यादव शंकर जामदार यांनी याच ग्रंथाचें केलेलें गद्य भाषांतर वाचलें होतें, आणि मला त्यांत वर्णिलेली रामकथा अतिशय आवडली होती. दाशरथी रामाचें मला अजूनहि खूप आकर्षण वाटतें. तेव्हां डॉक्टरांचा पद्यानुवाद कसा काय उतरला आहे तें पाहण्याची मनांत उत्सुकता होतीच. शिवाजी-नगर स्टेशनमधून गाडी पुढें सरकली आणि मीं जें पुस्तक उघडलें तें माटुंगा मार्गे टाकून गाडी दादर स्टेशनवर येण्यासाठीं वेग आवरता घेऊं लागली तेव्हा मिटलें. यावरून त्या पुस्तकाच्या हृदयंगमतेची तुला कल्पना येईल.

पूर्वींच्या बहुतेक सर्वच कवींप्रमाणें तुलसीदासाहि पाल्हाळिकच

रामजन्माच्या आधींचा वाकणावळणांचा व पाल्हाळाचा भाग तू चरवर चाळलास तरी चालेल असें मीं म्हटलें. पण त्यांतहि कांहीं फार सुंदर काव्य येऊन गेलेलें आहे. तुलसीदास भक्त असले तरी त्यांना विनोदाचें वावडें नसावें असें दिसतें. उदाहरणार्थ पार्वतीच्या विवाह-प्रसंगाचें वर्णन चाटूं आहे, तें पाहा.

हिमालय हा पार्वतीचा पिता. त्यानें घातलेल्या मंडपाची शोभा काय वर्णावी ? सगळे देव, यक्ष, किन्नर तेथें सहकुटुंब सहपरिवार लग्नसोहळ्यासाठीं जमले आहेत. इकडून श्रीशंभूची स्वारी लग्नमंडपाकडे निघाली आहे.

भार्यीं शशी सुंदर, शीर्षिं जाह्वी ।

त्रिनेत्र, कंठस्थालिं ती विषच्छयी ॥

वक्षःस्थलीं ती नरहंडमालिका ।

अमंगला मंगलधाम झालि का !

त्रिशूल हस्तीं, डमरूहि साजला ।

नंदीवरी बैसुनि शंभु चालला ॥

अनेक वाद्यध्वनि वाजुं लागती ।

वेषें अभद्रा परि भद्र मूर्ति ती ॥

अशा त्या उग्रमंगल शंकरांच्या समवेत त्यांचे गण होते ते कसे !

कोणा नसेचि मुख, कोण महामुखाचे ।

कोणी अपाद, कुणि पाणिविहीन साचे ॥

कोणा अनेक कर, कोण अनेकपाद ।

कोणा अनेक नयनें कुणि पूर्ण अंध ॥

नीलांबुजद्युति विशाल विलोचनाभा ।

भ्रू वक्र, भाल धरि पिंपळपानशोभा ॥

ते स्निग्ध केश कुरळे शिरिं कृष्णकांति ।

माता जया करित नीट पुनः पुन्हा ती ॥

अंगीं झगा पाहिरला पिवळा असा तो ।

रांगूनि जानुकरिं राम विमोहवी तो ॥

तुलसीदासजींच्या काव्याची महती मला विशेष वाटली ती त्यांची स्वभावपरिपोष करण्याची शक्ति पाहून. सीतास्वयंवराच्या मंडपांत प्रमु रामचंद्र धनुर्भंग करतात त्या वेळचीं जनक, लक्ष्मण, सीता, रामचंद्र यांचीं शब्दाचित्रें त्यांनीं अशा कांहीं जिवंत लेखणीनें चितारलीं आहेत कीं जणू कांहीं अजिठ्याच्या भितीवरील रंगचित्रेंच आपणांसमोर उभीं आहेत असें भासावें. शेंकडों अतिरथी महारथी राजे त्या अतिप्रचंड धनुष्याला दोरी चढवण्यासाठीं झटतात. पण व्यर्थ. पराजित व अवमानित होव्हाते विचाऱ्यांना परतावें लागतें. कारण :

तें शंभु कार्मुक तसें स्थिर वाटलें कीं ।

जैसें सतीमन पळे नच कामिभाकीं ॥

एकाहि वीराकडून तें धनुष्य चढवलें जात नाहीं हें पाहून तेथें जमलेल्या नृपतींना राजा जनक विषण्णपणानें पण लागण्या शब्दांत म्हणतो :

प्रांटी इथून न करो कुणि “ मीच वीर ” ॥

निर्वीर मी समजतो धरणी समग्र ॥

आपापल्या गृहिं चला त्यजुनी मनीषा ।

सीताविवाह विधिनें लिहिला न तैसा ॥

सीतेतें अवलोकुनी निराखिलें
 श्रीशंभुच्या कार्मुका ।
 वाटे पाहतसे जणों खगपति
 व्यालाचिया बालका ॥

रामप्रभूनें जाणलें कीं व्याकुळ झालेल्या सीतेला हा मानासिक
 ताण फार वेळ सहन होणार नाहीं. त्यानें क्षणांत शिवधनुष्य उचललें,
 वाकवलें, त्यावर दोरी चढवली आणि तें आकर्ण खेचून मोडलें सुद्धा.

प्रभूनें दोनही चाप—खंड भूवीर फेकिले ॥

आणिं मग ? मग आली रामाला जयमाला घालण्याची वेळ. सख्या
 सीतेला घेऊन रामाकडे निघाल्या. सीतेची स्थिति कवि वर्णन
 करतो आहे :

संकोच देहिं तिचिया, परि थोर हर्ष ।
 ती गूढ चित्तरति जी न कळे कुणास ॥
 जाऊनि रामनिकटीं बघि रामकांति ।
 तैं भासली लिखित चित्रसुमूर्तिका ती ! ॥
 पाहोनी तशि ती मनःस्थिति तिची
 तीतें सख्या बोलती ।
 “ बाळे गे ! जयमाळ सुंदर गळां
 तूं राघवा ! घाल ती ॥ ”
 ऐकोनी वच पाणि पद्मयुगलें
 ती उंचवी माळ ती ।
 प्रेमानें विवशा करांतुनि अशा
 ना ती सुटे खालती ॥

रामाच्या कालिदासानें केलेल्या वर्णनाशीं तुलसीदासांचें वर्णन ताडून पाहिल्यावर कालिदास मला सरस वाटला.

“ तेजसः सपदि राशिरुत्थितः
 प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।
 यः ससोम इव धर्मदीधितिः
 स द्विजिह्व इव चंदनद्रुमः ॥

या ओळींतला जोम तुलसीदासांच्या वर्णनांत साधला नाही. पण मला तुलसीदासांच्याहि कांहीं कांहीं उपमा अपूर्व वाटल्या. उदाहरणार्थ पुढील उपमा पाहा :

कथा श्रीरामाची, गमत करिंची टाळि सुभग ।
 स्वनादें जीं देई, उडवुनि दुरी संशयखग ॥

किंवा

श्रीराम कीर्तिमय निर्मल जी पताका ।
 आधारदंड तिज लक्ष्मण कीर्ति देखा ॥

रामलक्ष्मणांचें परस्पर पूरकत्व याहून मार्मिकपणानें आणि तें सुद्धां एका ओळींत कोणीं दाखवले असेल असें वाटत नाही.

असो. हें पत्र कांहींच्या बाहीच लांबलें. पण मी तरी काय करूं ? तुलसीदासासारखा कवि, रामकथेसारखा विषय आणि डॉ. श्रीखंड्या-सारखा अनुवादक. वाचतां वाचतां प्रवास कधीं संपला तें कळलें नाही. ही जर माझी स्थिति तर लिहितांना संयम कसा राहावा ?

मला तर मोह होतो आहे कीं अजून तीन चार पानें लिहावीत. डॉ. श्रीखंड्यांच्या लेखणीला लिहून लिहून आतां अशी कांहीं सफाई आलेली आहे कीं पुसूं नकोस. त्यांची ही काव्य-कृति वाचीत

१५ :

कुमारी पॅट व कुमारी नान्

प्रिय सुधाताई,

तुला आज मी पत्र लिहितों आहे खरा पण मनाला शंका वाटते आहे ती अशी की तूं मला एव्हांना विसरली तर नसशील ? कारण बऱ्याच दिवसांनी कसलें बऱ्याच वर्षांनी तुला मी आज लिहितों आहे. गुरुजींच्या निर्याणाची बातमी मला बडोघास कळली तेव्हां तुला मी पत्र लिहिलें होतें. त्यावर हें आजचें पत्र ! आतां कांही तूं गुरुजींच्या पत्रांतली लहानगी सुधा राहिली नसशील, खूप मोठी झाली असशील, कॉलेजांत जाऊं लागली असशील. जाडजूड ग्रंथ वाचूं लागली असशील. पण खरें सांगायचें तर तूं आतां मोठी झाली असशील असें वाटल्यामुळेच तर तुला पत्र लिहिण्याची कल्पना मला सुचली.

इतके दिवस तूं शाळकरी मुलगी होतीस. गुरुजनांचें ऐकावें, घरच्या वडीलधाऱ्यांच्या शिस्तींत राहावें, त्यांच्याकडून स्वतःचें कोड-कौतुक करून घ्यावें आणि मुंगी होऊन साखर खावी; पुढें जरा कोठें अडीअडचण दिसली कीं वडीलधाऱ्यांच्या पंखांत शिरावें व त्या

आम्ही जेव्हां विचारलें, “तुझे नांव काय ?” तेव्हां ती म्हणाली “माझं नांव हवयू तुम्हांला ? बरं तर ऐका. माझं नांव नान् !” एवढें म्हणून तिनें मिस्किलपणानें डोळे मिचकावले ! तिचें खरें नांव मला शेवटपर्यंत कळलेंच नाहीं.

याच्या उलट आमच्याकडच्या मुली. मला आठवतें मी एकदां पाटण्याहून परत येत होतो. माझ्याबरोबर नुकतीच बी. ए. ऑनर्समध्ये पास झालेली एक मुंबईची मुलगी होती. आमच्या समोरच्याच जागेवर न्यूझीलंडमधून येथें मिशनमध्ये काम करण्यासाठी आलेल्या एक मध्यम वयाच्या बाई बसल्या होत्या. आगगाडीमध्ये तासन् तास न बोलतां एकमेकांसमोर तोंडाला कुलूप घालून बसणें कसें शक्य आहे ? हळू हळू आमच्या गप्पा सुरू झाल्या. काहीं वेळानें त्या बाईंनीं विचारलें कीं, “ह्या कोण ?” तेव्हां मीं त्या मुलीची ओळख करून दिली आणि सांगितलें, “ही खूप हुषार मुलगी आहे. ऑनर्समध्ये पास झाली आहे.” मग त्या बाईंनीं तिला अनेक प्रश्न विचारले, पण ही मुलगी तोंड उघडील तर शपथ ! ‘हूं’ किंवा ‘ऊं-हूं’ याच्या व्यतिरिक्त एक संबंध असा शब्द काहीं तिच्या तोंडांतून अखेरपर्यंत बाहेर पडला नाहीं. असें कां ? तर आपण इंग्रजी बोललों नि आपली चूक झाली तर, ही भीति !

सुधाताई, हा मी काहीं मुलखावेगळा प्रकार सांगत नाहीं. ही नित्य अनुभवाची गोष्ट आहे. आतां आपल्या घरांतल्या मुली व बायका चहाच्या किंवा दुसऱ्या कसल्या तरी निमित्तानें चारचौघांत येऊन बसतात. पण धीटपणानें आणि नीटपणानें तेथल्या संभाषणांत भाग

